

A 17–18. SZÁZADI OROSZORSZÁG MINT FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM*

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy kritikai szempontból áttekintse a fiskális-katonai állam koncepció Oroszországra történő alkalmazásának historiográfiáját. Emellett érintőlegesen foglalkozik azokkal a nézetekkel, amelyek az elmúlt néhány évben láttak napvilágot a fogalom általános, európai érvényű relevanciáját illetően. Az utóbbi szempontot kiválóan összefoglalta és kellő részletességgel mutatta be Kenyeres István egy nagy lélegzetű tanulmányában (nagyjából 2012-ig áttekintve a modell által kiváltott vitát)¹, ami indokolatlanná teszi, hogy az ezt megelőző időben keletkezett koncepciókra kitérjek. A Kenyeres által adott historiográfiai áttekintésből világosan kitűnik, hogy a vita eleddig döntő részben a *fiskális-katonai állam* terminus két jelzőjére koncentrált, természetesen a két elem közti ok-okozati viszony összefüggésében. Nevezetesen, hogy az úgynevezett *hadügyi forradalom* miként generált bizonyos, az *adó- és pénzügyi igazgatásban* végbement változásokat, főként a direkt adókból származó kincstári bevételek növekedését. Kiindulópontként és a továbblépés megalapozására célszerű hosszabban idézni Kenyeres István sorait arra nézve, hogy a John Brewer által 1988-ban megalkotott fiskális-katonai állam koncepció és terminus milyen karriert futott be: „Brewer után a kifejezést nem csupán a 18. századi Angliára, hanem a korszak más nagyhatalmaira, sőt időben kiterjesztve a 17. század időszakára is elkezdték használni. Tegyük hozzá, hogy ez nem véletlen, hiszen az általa említett »mutatók« nagyon sok korszakban és területen vizsgálhatók. Maga a fogalom divatossá vált, egyre több kontextusban kezdték el használni, ugyanakkor miközben Brewer egy meghatározott állam fejlődésének meghatározó időszakának főbb jelenségeit kívánta ezzel összegezni, *nem alakult ki egy egységes, az európai államfejlődésbe illeszthető, állandó kritériumokkal rendelkező modell*, így nem csodálkozhatunk azon, hogy azt különböző verziókban, egymástól jelentősen eltérő fejlődést bejáró európai államok esetében is használják. A fogalom nem kiforrott voltát jellemzi, hogy a legáltalánosabban használt »fiscal-military state« kifejezés mellett megjelenik a »military-fiscal state« (attól függően, hogy az adott szerző

* A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés című projekt Ludovika Kiemelt Kutatóműhely Programjának Államelméleti alap kutatás 2016–2018 (2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében készült.

¹ Kenyeres István: A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 91–122., itt 88–89.

az állam melyik jellegét tekinti elsődlegesnek), a »fiscal-naval state«, vagy »fiscal-naval-commercial state« (Anglia esetében) [...], de ezek mellett elterjedt a »military-bureaucratic absolutism« kifejezés is, sőt, amint már utaltunk rá, a hadügyi forradalom mintájára a »fiscal revolution« fogalma is.²

Érdeemes rámutatni azonban, hogy ezekben a vitákban alig vagy egyáltalán nem kapott figyelmet a *fiskális és katonai* területtel összefüggésben az *állam* fogalmának problematikája. Hangsúlyozom, nem a modern államfogalom önmagában való, a politikai gondolkodás hosszú távú folyamatába ágyazott vizsgálatát kérem számon, hanem azt, hogy a *modern államfogalom kialakulásában* volt-e szerepe a korszakban végbement azon változásoknak, amelyek a fiskális-katonai szférát érintették, és ha igen, akkor milyen módon. Ez a kérdésfelvetés, ha más szempontból nem is, a kronológiai egybeesés miatt mindenképpen releváns, hiszen a modern államfogalom terén éppen a 17. század hozott áttörést, és e tekintetben Anglia járt elől.

A fentebb jelzett két problémakör áttekintése után fejtem majd ki saját nézetemet részletesebben azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen fontos európai és orosz viszonylatban egyaránt az államiság kérdésének vizsgálata, valamint azt is, hogy alkalmazható-e a fiskális-katonai állam fogalma Oroszországra. Rögtön jelezni szeretném ugyanakkor, hogy a 18. század vonatkozásában csak az 1725-ig terjedő időszakra nézve érzem magam kompetensnek. Már itt szükségesnek tartom leszögezni: véleményem alapvetően nem változott azóta, hogy a magyar szakirodalomban először,³ sok vonatkozásban pedig a nemzetközi ruszisztikában is az elsők közt vizsgáltam⁴ a fiskális-katonai állam oroszországi problematikáját, ami nemzetközi szakirodalmi visszhangot is kapott.⁵ Az azóta eltelt időben keletkezett művek sem változtatták meg ugyanis azt a meggyőződésemet, hogy az 1654–1725 közti időszakra datálható a fiskális-katonai állam oroszországi létrejötte, a döntő áttörést pedig Nagy Péter uralkodásnak második szakasza, az 1700–1725 közé eső évek hozták meg.

² Uo. 91–122., itt: 98–99. (Kiemelés tőlem: S. E.)

³ *Sashalmi Endre – Varga Beáta*: Oroszország–Ukrajna 1654–1725. In: Kelet-Európa és a Balkán, 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs 2007. 228–260., itt: 247–251., 259–260.

⁴ *Endre Sashalmi*: Russia as a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State 1654–1725 (An outline). In: State and Nation in Russia and East-Central Europe. Ed. Gyula Szvák. Bp. 2009. 132–144.

⁵ *Brian Davies*: Empire and Military Revolution in Eastern Europe. Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. London–New York 2011. 317. 98. jegyz.; *Chester Dunning*: Were Muscovy and Castile the First Fiscal-Military States? *Quaestio Rossica* 2. (2014) 1. sz. 191–197., itt: 194–195.; *Mikhail A. Kiselev*: State Metallurgy Factories and Direct Taxes in the Urals, 1700–1750. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16. (2015) 1. sz. 7–36., itt: 9. 2. jegyz.

Oroszország mint fiskális-katonai állam? A koncepció vázlatos historiográfiája

A fiskális-katonai állam terminus elsősorban az angolszász történetírásban nyert teret Oroszország vonatkozásában, míg az orosz nyelvű, illetve az orosz szerzők által publikált irodalom alig tesz említést róla. Ez persze nem jelenti azt, hogy a terminus két eleme – az *adóztatás*, illetve a *fegyveres erők* kérdése (és persze a két elem közti, korábban már említett ok-okozati viszony) – ne került volna a kutatók fókuszába Oroszországban is.

A történeti irodalomban az első szerző Chester Dunning volt, akinél a fiskális-katonai állam kifejezés megjelent az orosz történelem vonatkozásában: éppen két évtizeddel ezelőtt használta a „zavaros időszak” (1598–1613, oroszul az úgynevezett szmuta) néven elhíresült események elemzése kapcsán, majd a kérdés monografikus feldolgozását adó könyvében több ízben is hivatkozott rá.⁶ Dunning konklúziója az, hogy Oroszország már „a 16. század elején egy némi-képp kezdetleges, de igen effektív fiskális-katonai állam volt, amely háborúra és túlélésre volt berendezkedve”.⁷

Valószínűleg James Cracraft volt a következő szerző az angol nyelvű irodalomban, aki Oroszországra alkalmazta a fiskális-katonai állam fogalmát 2004-ben egy olyan könyvben, amelynek címe alapján (*The Petrine Revolution in Russian Culture*) nem várnánk ezt. A szerző – úgy tűnik – nem támaszkodott Dunning munkásságára a fogalomhasználat vonatkozásában, legalábbis nem idézte őt. Helyette Jan Glete egyik klasszikusnak tekinthető művére hivatkozott, és ennek alapján az állandó hadseregek és hajóhadak létezését tette meg kritériumként, minthogy ezek felállítása nemcsak fokozott adóztatást, hanem korábban nem látott szervezőmunkát is igényelt.⁸ Cracraft a fiskális-katonai állam oroszországi létrejöttét a kora 18. századra datálta és Nagy Péter *katonai és kormányzati reformjaihoz* kapcsolta,⁹ melyeknek természetesen fontos kulturális vonatkozásai is voltak – innen ered a két látszólagosan távoli téma összekapcsolása. (A kapcsolat bizonyítására elegendő csak utalni a katonai képzést adó iskolák felállítására.) Bár magának a fiskális-katonai állam fogalmának elemzésébe Cracraft nem bonyolódott bele – hiszen nem ez volt a célja –, hanem bemutatta, hogy Péter reformjai milyen változásokat hoztak

⁶ *Chester Dunning*: The Preconditions of Modern Russia's First Civil War. *Russian History* 25. (1998) 1–2. sz. 119–131.; *Uő*: The Legacy of Russia's First Civil War and the Time of Troubles. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 56. (1999) 132–155.; *Uő*: Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty. H. n. [University Park] 2001.

⁷ *Dunning*, C. Russia's First Civil War i. m. 19.

⁸ *James Cracraft*: The Petrine Revolution in Russian Culture. Cambridge (USA) 2004. 2–4.

⁹ Uo. 149–150.

a legszélesebb értelemben vett kultúra terén (beleértve az új úgynevezett polgári abc létrehozását, amely a latin abc-hez közelítő betűtípusokat alkalmazott). Mégis olyan figyelemre méltó megállapításokat tett a kérdés kapcsán, amelyeket érdemes továbbgondolni. Ezt magam meg is tettem korábbi írásaiban, illetve látni fogjuk, hogy újabban Enciso A. González is némiképp hasonló értelemben bővíti ki a fiskális-katonai állam fogalmának vizsgálatát.

Nevezetesen arról van szó, hogy Cracraft könyvében érintette magát az *oroszállamiság* kérdését is: azt, hogy milyen mértékben lehet a 17. század végi, Péter előtti Oroszországot egyáltalán államnak tekinteni. Cracraft szerint az 1690-es évekig Oroszország „a modern államiság alacsony, vagy korai fokát érte csak el”.¹⁰ Ennélfogva pedig hiányzott az állam „intézményes definíciója”.¹¹ Bár a modern államiság kritériumait a szerző nem adja meg (!), állításának alátámasztására a Külügyi Prikáz Svédországba szökött hivatalnokának, Grigorij Kotosihinnek az 1660-as években készült munkáját idézi bizonyítékként, hangsúlyozva, hogy ebből a kormányzás szerfelett perszonális, a cár személyéhez kötött volta rajzolódik ki Alekszej idején (1645–1676).¹² Cracraft konklúziója a következő: „Alig létezett az állam hivatalos, intézményes megfogalmazása [...], amely államot ez a cár úgy uralta, mint egy Isten által neki adott birtokot, oly módon, mintha egy nagy atya és főpap lenne.”¹³ Ennélfogva pedig az állam, amit Péter örökölt – Cracraft szerint – „dinasztikus, patrimoniális és teokratikus jellegű volt”, ami azt erősíti, hogy nem tarthatjuk modern államnak.¹⁴

A fiskális-katonai állam kifejezés megjelent Sergei Bogatyrev 2005-ös tanulmányában, amely írás az általa szerkesztett könyv részeként, Oroszország kialakulását vette górcső alá több szempontból. Bogatyrev az *adóbeszedés hatékonyabbá tételére* utalt a terminussal, a moszkvai Oroszország helyi igazgatásának 16. századi, a központ által kezdeményezett átalakítása kapcsán.¹⁵ Azt emelte ki, hogy azon *újonnan létrehozott, választott helyi tisztségviselők* révén (*zemszkij sztarosztak*), akik az adóbeszedésért lettek felelősek, a kormányzat a 16. század folyamán „a helyi közösségeket a központnak felelőssé téve, a korábban független területeket a moszkvai kormányzat alárendelt régióivá változtatta”.¹⁶ Így érte el a központi hatalom a helyi erőforrásokat, és ez a megoldás „nem különbözött attól, amit a

¹⁰ Uo. 146.

¹¹ Uo. 153.

¹² Uo.

¹³ Uo. (Kiemelés tőlem: S. E.)

¹⁴ Uo. 150.

¹⁵ *Sergei Bogatyrev: Localism and Integration in Muscovy.* In: *Russia Takes Shape.* Ed. Uő. Helsinki 2005. 59–105., itt: 101., 104.

¹⁶ Uo. 104.

fiskális-katonai államok többi uralkodói alkalmaztak”: azaz, hogy „a helyi hivatalnokokra, illetve a helyi elitekre bízta az adók és vámok beszedését”.¹⁷

A fiskális-katonai állam problematikájának és egyben oroszországi relevanciájának nagyobb lélegzetű elemzését jelentette Chester L. Dunning és Norman L. Smith közösen írt 2006-os tanulmánya.¹⁸ Ebben Dunning megerősítette korábbi álláspontját, miszerint már a 16. században megfigyelhetjük a fiskális-katonai állam korai verzióját Oroszországban is. Ugyanakkor a szerzők elsősorban arra koncentráltak, hogy egyrészt az *abszolútizmus* paradigmájából kilépve vizsgálják az európai államfejlődést, másrészt ezzel összefüggésben Oroszország esetében túllépjenek az *abszolútizmus* – *autokrácia* relációján, mint korábban szinte kizárólagos összehasonlítási szemponton. Ez a cél dicsérendő, ha nem járt volna azzal, hogy tulajdonképpen a fiskális-katonai állam fogalmát favorizálva egyúttal elvetették magának az abszolútizmusnak, pontosabban az *abszolút monarchia* koncepciójának a létjogosultságát is, mint az európai államfejlődés vizsgálatának releváns fogalmát.

A fiskális-katonai állam kérdését és Oroszországra való alkalmazhatóságát 2007-ben röviden érintette Cristoph Witzernath, aki lényegében mélyebb elemzés nélkül, de ugyanazt az álláspontot képviselte, mint e sorok szerzője: eszerint a 17. század második fele volt döntő a fiskális-katonai állam kialakulása terén, és Nagy Péter reformjai teljesítették ki azt.¹⁹ Witzernath a terminus „fiskális” oldalán az adóztatható jövedelmek megugrását emelte ki, amit egyrészt annak tud be, hogy „a Nyugat által támasztott kereslet kihívására az orosz fél a kínálat növekedésével válaszolt”, másrészt az orosz gazdaság „egyre növekvő nyitottságát” hangsúlyozza, nem utolsó sorban Svédország felé.²⁰ A „katonai” aspektus terén pedig az 1654–1667 közti háború korábban nem látott költségeire mutatott rá.²¹

Janet Hartley jegyzi azt a hosszú, 2008-ban megjelent tanulmányt, amely a fiskális-katonai államról szóló, európai áttekintést célzó kötetben jelent meg.²² Hartley már a tanulmány elején, mintegy konklúzióként azt a megállapítást teszi, hogy európai összehasonlításban „Oroszország a fiskális-katonai államnak csak gyenge jellegzetességeit mutatta. Oroszország csak addig a mértékig volt *katonai* állam, hogy majdnem állandóan hadban állt, ami nagy terheket rótt az

¹⁷ Uo. 101.

¹⁸ *Chester L. Dunning – Norman S. Smith: Was Early Modern Russia a Fiscal-Military State? Russian History* 33. (2006) 19–44.

¹⁹ *Christoph Witzernath: Cossacks and the Russian Empire 1598–1725*. London 2007. 21–22., 24–25.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Uo.

²² *Janet Hartley: Russia as a Fiscal-Military State 1650–1815*. In: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honor of P. G. M. Dickson*. Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009. 125–146. (Kiemelés tőlem: S. E.)

országra – pénzügyi és emberi erő tekintetében egyaránt –, és ezt a kormányzat kész volt vállalni. *De nem történt alapvető intézményes és politikai változás ebben az időszakban.*[!] Bár az állam számos fiskális és ipari politikai intézkedést vezetett be azért, hogy háborút viseljen, a fiskális és banki struktúrák korlátozott fejlettsége és az orosz iparosodás elmaradottsága aligha engedik meg, hogy Oroszországot fiskális-katonai államnak tekintsük.”²³

Hartley alapvetően a *fiskális* jelzőt kérdőjelezi meg, mégpedig a közvetlen adókból bejövő központi bevételek európai összehasonlításban alacsony részaránya miatt, illetve azért, mert a *katonai költségek* (amelyek szerinte „akár békeidőben, akár háborúban ritkán csökkentek a kiadások fele alá”), nem érték el azt a százalékot, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország esetében – bár úgy nyilatkozik, hogy a Habsburg Monarchiával összevethető volt ez az arány a *hétéves háború* (1756–1763) idején.²⁴ Hartley tanulmánya, amint az iménti megállapítás is mutatja, nem mentes az elentmondásoktól, és nem is kapott pozitív visszhangot a nemzetközi ruszisztikában. Kritikájaként elegendő annyit megemlíteni, hogy a *hétéves háború* a 18. század legköltségesebb háborúja volt, és Oroszországgal ellentétben Anglia, valamint Franciaország ezt a háborút nemcsak Európában, hanem több kontinensen vívta. Továbbá nem fogadható el az a megállapítása sem, hogy „nem történt alapvető intézményes és politikai változás ebben az időszakban” Oroszországban, a kormányzati intézményi struktúrárt és az adórendszert, továbbá a hadseregállítást rendszerét ugyanis alapvetően átalakította Nagy Péter, amit önmagában mutat az, hogy halála után nem lehetett visszatérni a régi viszonyokhoz. (E kérdésre a későbbiekben térek ki majd.)

Ugyancsak röviden, de több írásában érintette az orosz fiskális-katonai állam kérdését Brian Davies, aki alapvető munkákat publikált Oroszország 17–18. századi háborúiról.²⁵ Davies is Jan Glete definícióját veszi alapul hangsúlyozva, hogy a fiskális-katonai államok képesek voltak „számottevő erőforrásokat *kiprészíteni* a társadalomból, *centralizálni* ezeket, és a fegyveres erők *komplex szervezetét* létrehozni, amely az uralkodó *közvetlen kontrollja* alatt állt”.²⁶ Davies rámutat, hogy ez a definíció eltávolodott a fiskális, tehát a direkt adókra épülő állam eredeti értelmezésétől: „Ha a *fiskális-katonai állam* kifejezést a legáltalánosabb értelemben használjuk, akkor Oroszország a 18. század elején ugyanúgy egy volt ezek közt, mint ahogy Nagy-Britannia is. Az orosz állam háborúra volt berendezkedve; hadserege és hadiflottája az állami kiadások nagyobb részét tették ki; speciális adókat vezettek be kifejezetten a háború finanszírozására (mint a fejadó vagy a sztrelecadó a 17. században); ezeket az adókat terhesnek ítélték a korban; ezek lehetővé tették egy nagyobb,

²³ Hartley, J.: Russia as a Fiscal-Military State i. m. 126–127. (Kiemelés tőlem; S. E.)

²⁴ Uo. 127.

²⁵ Davies, B.: Empire and Military Revolution in Eastern Europe i. m. 176–179.

²⁶ Uo. 176.

komplexebb állandó hadsereg felállítását; a hadsereg szükségletei önmagukban a legfontosabb mozgatóját képezték a központi és a helyi igazgatás átszervezésének”.²⁷ 1720-ra az orosz hadsereg az egyik legnagyobb volt Európában, a hadi kiadások az 1710–1720-as években a kiadások 78-80%-át tették ki, mint ahogy más nagy európai államokban is.²⁸ Ha tehát így nézzük, akkor Oroszország megfelel a kritériumoknak, ha azonban olyan szempontból vizsgáljuk, hogy a befolyó kincstári jövedelmek nagy része direkt adókból származott-e, akkor viszont nem.²⁹ Ezek az adók ugyanis nem tudták fedezni a hadsereg költségeit, ennélfogva Davies inkább Hamis Scott terminusát tartja megfelelőbbnek, melynek értelmében Oroszország „katonai-fiskális állam” volt.³⁰ Ugyanakkor Davies olyan „uralkodó paradigmának” nevezi a terminust, amely pontosabb definícióra szorul.³¹

Olyan, a jelen problematika minden területére kiterjedő, az angolszász és az orosz történetírás eredményeit feldolgozó, ráadásul komparatív elemzést azonban egyetlen szerző sem adott Oroszországról, mint amit Ágoston Gábor publikált 2011-ben az Orosz Birodalmat az Oszmán Birodalommal összehasonlító elemzésében.³² A tanulmány címében ugyan csak a hadügyi forradalom szerepel, mindazonáltal a szerző a fiskális-katonai állam problematika egészére kitér: bevalottan a „hadügyi, fiskális és bürokratikus-intézményi átalakulásokra fókuszál”.³³ Konklúziója az, hogy míg a 16. században az oszmán szultánok központi kormányzatának nagyobb ellenőrzése volt az erőforrások és a katonai erő mobilizálása felett az orosz cári kormányzattal összehasonlítva, addig a 18. századra ez a helyzet megfordult.³⁴ A 18. század elejére ugyanis „Oroszország jelentősen megerősítette katonai képességeit az oszmánokkal összehasonlítva, egy sor *autokratikus katonai, bürokratikus és fiskális intézkedés révén*, amelyek közül néhányat a tatár és oszmán fenyegetésre adott válaszként találtak ki és alkalmaztak, vagy éppen az oszmán katonai bürokratikus gyakorlatok utánzásaként vezettek be. E folyamat során a Romanov Oroszország egy autokratikus centralizált birodalom lett, amit a történészek »jól kormányzott államként« vagy »fiskális-katonai államként« írnak le.”³⁵

Az orosz szerzők által írt kevés számú munka közül kiemelendő Mihail Kiszeev 2015-ben megjelent, angol nyelvű tanulmánya, aki szintén az alternatív módszerek

²⁷ Uo. 177.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ Uo. 179.

³¹ Uo. 280.

³² *Gábor Ágoston: Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia 1500–1800. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12. (2011) 2. sz. 281–319.

³³ *Ágoston, G.: Military Transformation* i. m. 282.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. (Kiemelés tőlem: S. E.)

fontosságára hívja fel a figyelmet, azt hangsúlyozva, hogy minden állam más és más volt, ami eltérő megoldásokat eredményezett az erőforrások mobilizálása során.³⁶ Sokatmondó a fogalomnak az orosz történetírásban való előfordulásáról, hogy Kiszzelev orosz szerzőként a fiskális-katonai állam Oroszországra való alkalmazása kapcsán mindössze három szerzőt idéz (Dunning és Hartley mellett saját tanulmányomat). A fogalomhasználat kritikája az ő esetében is elsősorban a *fiskális* elemre vonatkozik, de közvetve magát az államigazgatás szempontját is érinti a hivatali apparátus számának alakulása kapcsán. Kiszzelev rámutat, hogy az erőforrások mobilizálása *nemcsak a direkt adóztatás növelése révén* történhetett meg Péter idején, hanem olyan állami manufaktúrák létesítése által is, amelynek munkaerőjét a jobbgáyi robot adta. Ez történt például nagy méretekben Péter alatt az Urálban.³⁷ Másrészt maga a direkt adóztatás növekedése nem járt együtt szükségszerűen a hivatali apparátus ugrásszerű számbeli növekedésével, a 17. század utolsó harmadában ugyanis maguk az adófizetők, a helyi közösségek voltak felelősek az adó begyűjtéséért, amit csak felügyeltek a központi kormányzat kiküldött hivatalnokai, a vojevodák.³⁸ Kiszzelev osztja Jevgenyij Anyiszimov nézetét, miszerint a 17–18. században az orosz kormányzatnak „nem voltak eszközei és módszerei arra, amelyek révén megfelelően meg tudta volna állapítani a népesség adófizetési képességét, illetve, hogy rendszeresen rögzítse a népesség adópontenciáljának változásait”.³⁹ Ez Kiszzelev szerint igaz, azonban leszögezi, hogy a Péter által 1719-ben bevezetett *fejadó* beszedése, ami 1724-től indult, és amely kiváltotta a korábbi 20 fajta (!) direkt adót, „nem követelte meg az államigazgatás bürokratizálódását és professzionalizálódását”. Ezt ugyanis megoldották vagy a földesurak vagy a helyi faluközösségek – az állami parasztok esetében –, akikre Péter idején a fejadó begyűjtése nagyrészt hárult.⁴⁰ A nevezett módszer pedig éppen az előbbi tényező, a hatékony és specializálódott államigazgatás hiányára vezethető vissza. Kiszzelev szerint a cél nem az adóbevétel maximalizálása volt, hanem az, hogy a befolyó jövedelem elégséges legyen a hadsereg finanszírozására.⁴¹ Kiszzelev ugyanakkor rámutat arra, hogy az adókból befolyó összeg növekedése önmagában nézve félrevezető lehet. Mert bár „a férfilakosságtól beszedett hivatalos direkt adók hatszorosára növekedtek az északi háború idején”,⁴² az infláció beszámítása lényegesen módosítja ezt az értéket. A Kljucsevszkij által kalkulált inflációval számolva a direkt adókból származó bevétel növekedése reálértéken az 1680–1724 közti időszakban 3,7-szeres volt!⁴³ Ugyanakkor Kiszzelev szerint

³⁶ *Kiszzelev, M.*: State Metallurgy Factories and Direct Taxes i. m. 10.

³⁷ Uo. 19–36.

³⁸ Uo. 18.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 13.

⁴³ Uo.

Kljucsevskij inflációs számítása téves, és Mironov ártörténeti kutatásaira alapozva úgy véli, hogy 51,6%-os átlagos emelkedést mutat az adóbevétel.⁴⁴ „A katonai mobilitáció csúcspontján pedig a kormányzat 25–90%-kal volt képes növelni a direkt adóztatásból származó bevételeket.”⁴⁵ Ezért a kormányzat más módszerekkel is igyekezett plusz bevételre szert tenni Péter idején. Már 1706-ban megfogalmazódott Andreas Vinnius által az elképzelés, hogy az *exportorientált vas- és rézpar fejlesztéséből* jelentős haszon származhat, ami a merkantilista elvek oroszországi megjelenésének világos bizonyítéka.⁴⁶ Ezt a lehetőséget az Uralban Péter idején (Vinnius által a 18. század elején létrehozott) állami réz- és vasmanufaktúrák termeléséből igyekeztek realizálni, amelyek munkaerejét az állami parasztok robotja adta.⁴⁷ A vas- és rézexportban rejlő lehetőséget azonban csak 1722-től kezdték kiaknázni, és igazán Péter halála után kezdett nagyobb bevételt jelenteni a kormányzat számára, részben a már meglévő üzemek termelésének növelése, részben új üzemek építése révén.⁴⁸

Chester Dunning 2014-ben újabb tanulmányt publikált a témában, vázlatosan áttekintve a fiskális-katonai állam Oroszországra vonatkozó, angol nyelvű historiográfiáját, egyben megismételve korábbi álláspontját is. Ő is felhívta a figyelmet a fogalom alkalmazása kapcsán az országspecifikus variációk fontosságára, de megerősítette, hogy a koncepció magja kiállja a próbát: „minden fiskális-katonai állam osztozott bizonyos alapvető vonásokban”, és a koncepció „hasznos eszköz az európai államfejlődés összehasonlító vizsgálatában”, „sokkal inkább, mint a divatjamúlt abszolutizmus”.⁴⁹ Oroszország esetében pedig így nyilatkozik: „Véleményem szerint a Moszkvai Oroszország a 16. századra már kimeríti a fiskális-katonai állam ismérveit. Nem szükséges várni a 18. századig.”⁵⁰ A *zavaros időszak* szerinte „megszákitotta ugyan a fiskális-katonai állam kiépülését, de ahelyett, hogy lelassította volna, éppen hogy felgyorsította az államhatalom, a bürokrácia erősödését”.⁵¹

Enciso A. González és a fiskális-katonai állam új megközelítése

A kérdést taglaló sok korábbi szerző véleményével egyezik Enciso A. Gonzálezé, aki 2017-ben publikált munkájában szintén úgy vélekedik, hogy az országok különbözősége miatt a különösségeket, azaz a „kivételeket” (exceptionalities) kell keresnünk a *fiskális-katonai állam* fogalma mint vizsgálati szempont alkalmazása

⁴⁴ Uo. 14.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 14., 19.

⁴⁷ Uo. 19.

⁴⁸ Uo. 22–23., 25.

⁴⁹ *Dunning, C.*: Were Muscovy and Castile the First Fiscal-Military States? i. m. 192.

⁵⁰ Uo. 195.

⁵¹ Uo. 196.

során.⁵² González három államot vizsgált: „Spanyolországot és riválisait”, Nagy-Britanniát és Franciaországot a 18. században, azonban a korlátozott mintavétel ellenére általánosan alkalmazható fogalomnak tartja a fiskális-katonai államot, amelynek egy rövid historiográfiáját adja könyvének egyik alfejezetében (*Fiscal-military states: the development of a methodological concept*).⁵³

González frissen megjelent művének megállapításait feltétlenül érdemes megvizsgálni, hiszen azok ma a vita legaktuálisabb kérdéseit foglalják össze. Szerinte ami „a fiskális-katonai állam esetében fontos, az a fogalom azon képessége, hogy kihozza a háború, a pénzügyek, a gazdaság és az intézményes változások közt fennálló sokszínű összefüggéseket”, azaz a katonai kiadások több bevételt tettek szükségessé, eltérő intézményi keretek közt, de ezen adott keretek fennállása ellenére a pénzügyi és intézményi változtatásokat be kellett vezetni.⁵⁴ Más szavakkal, a problémák azonosak voltak, viszont a megoldások különböztek. Adóztatni kellett, de hogy mit, az már nem volt ugyanaz mindenhol, illetve az sem volt adott, hogy milyen módon kell a központi hatalomnak beavatkoznia a gazdaságba, és milyen szektorokban kell az erőforrásokat jobban kihasználni. Összegezve elmondhatjuk, González szerint „a fiskális-katonai állam alapvetően azt az utat jelenti, amelyre az államok azért léptek, hogy a háborúhoz szükséges erőforrásokat előteremtsék”.⁵⁵ González 1650–1815 közé teszi a fiskális-katonai államok kialakulását⁵⁶, és egyben amellet érvel, hogy ennek másik oldala, kiegészítője az úgynevezett szerződő állam (*contractor state*) volt. Amellett, hogy a szerződő állam része volt az előbbinek, „saját jogán volt része annak”.⁵⁷ Míg a fiskális-katonai állam, végletesen leegyszerűsítve arról szólt, hogy miként lehet az erőforrásokat előteremteni, a másik oldal viszont arról, hogy ezt miként költötték el.⁵⁸ A szerződő államot, amit González „precíz fogalomnak” nevez, így definiálja: „az a tevékenység, amelynek során az állam bevonja a magánszektort azon javak és szolgáltatásokat előteremtésébe, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az állam biztosítani tudja működését”, hogy a javak és szolgáltatások eljussanak a hadsereghez és a hadiflottához, vagyis harcképesek legyenek.⁵⁹ Ebben pedig alapvető szerepet játszottak a hadivállalkozók, azaz a hadseregellátók.⁶⁰ Bár szorosán véve az úgynevezett szerződő állam nem az állam egy típusa, és szűkebb

⁵² Enciso A. González: *War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017. 49.

⁵³ González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 44–52. González idézi Dunningot és Daviest is, de nem abban a vonatkozásban, hogy Oroszország vajon megfelel-e a fiskális-katonai állam kritériumainak, hanem olyan szempontból, hogy mindketten a fogalom képlékeny voltára utalnak. Uo. 46., 47.

⁵⁴ Uo. 49.

⁵⁵ Uo. 189. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁵⁶ Uo. 190.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 189.

⁵⁹ Uo. 127., 186. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁰ Uo. 127.

értelemmel bír, mint a fiskális-katonai állam, mégis fontos vizsgálati szempont González szerint, aki úgy véli, hogy a terminus mára elfogadottá vált.⁶¹

González továbbá rámutat, hogy világossá kell tennünk, mit vizsgálunk: „ha ugyanis kormányzati formákról, politikai alkotmányokról akarunk beszélni, akkor felesleges terminus” a fiskális-katonai állam.⁶² Másrészt Michael Braddicknek az 1550–1700 közti angol államfejlődésre vonatkozó művét⁶³ idézve megjegyzi, hogy a vizsgálat aspektusától függően, azaz, hogy mi is a vizsgálat elsődleges tárgya, ugyanazon állam egyidőben lehet „patriarchális, fiskális-katonai, konfesszionális, dinasztikus”.⁶⁴ Sok tekintetben ez a több szempontú megközelítés Oroszországra is érvényes e korszakban azzal a megszorítással, hogy a patriarchális szemlélet, a cár mint az ország tulajdonosának képzete, sokkal erősebb volt.⁶⁵

Amit szintén érdemes kiemelni Gonzáleznél a vizsgálat új szempontjaként, orosz viszonylatban pedig mindenképpen – anélkül azonban, hogy túldimenzionálnánk ennek jelentőségét –, az nem más, mint a *széles értelemben vett fiskális-katonai állam kiépülése és az államfogalom* terén bekövetkezett előrelépés. Ezt az aspektust azért is tartom figyelemre méltónak, mert González szerint a fiskális-katonai állam „bizonyos mértékig olyan kifejezés, amely az állam mint egész fogalmi megragadásának egyik módozata”.⁶⁶ Ezért is tartom feleslegesnek azt, hogy egyes esetekben a bevett „fiskális-katonai állam” helyett a korábban már említett „fiskális-hadiflotta állam” (Nagy-Britannia), vagy éppen, mint Oroszország esetében, a „katonai-fiskális állam” elnevezéseket használják – de ennek fényében nemcsak szörzálhasogatónak, hanem egyben önellentmondásnak tűnik González *szereződő állam* terminusa is.

Úgy vélem, nem véletlen, hogy éppen a 17. században következett be a döntő előrelépés az államfogalom terén.⁶⁷ A 17. század elején kezdtek Nyugaton az uralkodó által uralt területek együttesét úgy emlegetni, mint az „ő államukat”.⁶⁸ Ugyancsak a 17. században kap először igazán teret Európa-szerte az államérdek fogalma. Ez utóbbi fogalom pedig már Richelieu számára is szorosan összefüggött a fegyveres erők feletti rendelkezéssel a királyi szuverenitás eredőjeként. A bíboros ugyanis azt írta 1627-ben, hogy a királyt kivéve „a jól szervezett és jól kormányzott államokban semmilyen egyénnek nem szabad

⁶¹ Uo. 189–190., 127.

⁶² Uo. 51.

⁶³ *Michael J. Braddick: State Formation in Early Modern England 1550–1700.* Cambridge 2000.

⁶⁴ Idézi González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 47., 51.

⁶⁵ A konfesszionális elemnek orosz viszonylatban az orosz egyházszakadás (1666) után van igazán létjogosultsága. A tulajdonosi szemléletre lásd *Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. Századok* 138. (2004) 893–919.

⁶⁶ González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 189. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁷ A modern államfogalom kora újkori kialakulására lásd *Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Bp. 2006. 136., 147. és *Uő: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben.* Pécs 2015. 55–105.

⁶⁸ *Martin van Creveld: The Rise and Decline of the State.* Cambridge 1999. 126.

megengedni, hogy nagyobb fegyveres erő felett rendelkezzen, bárki legyen is az illető”.⁶⁹ És míg 1600 táján az uralkodó, 1700 táján már az állam jogainak vizsgálata, azaz az *állam szuverenitása* állt a politikai gondolkodás középpontjában.⁷⁰ A szuverenitás legfőbb jegyének pedig Hobbes 1651-es *Leviatán* című művében a fegyveres erők feletti rendelkezést tartotta.⁷¹ (Ennek bizonyítéka például a *Leviatán* címlapjának ikonográfiája is.)⁷²

A másik fő elem Gonzáleznél az *állam és a gazdaság* kapcsolatának kérdése, ami az úgynevezett merkantilizmusban jelentkezett, és amit ő így jellemez: „Ha úgy értelmezzük a merkantilizmust, mint azt a módozatot, ahogy az *állam szervezi a gazdaságot*, akkor hadviselés, hatalom, állam és merkantilizmus, az iménti sorrendben, szinonim fogalmakként kezelhetők.”⁷³ Ide kívánczok Oroszország vonatkozásban az, amit Kiselev idézett tanulmányából tudunk, hogy az állami bevételek az Oroszországban megjelenő merkantilista elvek alkalmazásának köszönhetően is emelkedtek. Érdekes ebben a vonatkozásban idézni a holland Andreas Vinniusnak a cárhoz írt 1706-os levelét, amelyben a hadi és merkantilista szempontok egyaránt fontosak, de mégis a hadi szükségletek szerepelnek első helyen. Vinnius lakonikusan megemlíti, hogy az általa az Urálban épített négy nagy réz- és vasmanufaktúra kiaknázásában milyen lehetőségek rejlenek: „ki tudnák elégíteni *felsőged katonai szükségleteit*, és valójában az egész országot is; sőt mi több [a rézet és a vasat] nagy haszonnal el lehetne adni más országoknak ezüstért”.⁷⁴ Kiselev úgy kommentálja az idézetet, hogy a bevételtermelés új eszköze „úgy tűnik, mindenféle konkrét háborúra való felkészülés nélkül fogalmazódott meg. Ehelyett az államhatalomra és gazdagságra való általános igényből táplálkozott, amely azonban egy európai geopolitikai rivalizáláshoz kötődött”.⁷⁵ Azaz mégiscsak elismeri a katonai szempontok elsődlegességét.

Visszatérve Gonzáleznek az *állam és a gazdaság* kapcsolatának kérdését érintő koncepciójához, amit ő nem említ ebben a vonatkozásban az nem más, mint *maga a tény*, hogy a *merkantilizmus emelte a gazdaságról való gondolkodást az állam szintjére*. Erre a tényre és a merkantilizmusnak az államfogalom fejlődésében betöltött szerepére korábbi munkámban már rámutattam,⁷⁶ a továbbiakban így ezt ennek alapján összegzem.

Míg a 16. században – és sokak számára még a 17. században is – az *oeconomia* a családi gazdaság és a háztartás vezetését, irányítását jelentette, addig az úgynevezett *merkantilizmus* már *állami szinten szemlélte a gazdaság kérdését, főként a*

⁶⁹ Idézi Dietrich Gerhard: *Old Europe. A Study of Continuity*. New York 1981. 91.

⁷⁰ William M. Spellmann: *European Political Thought 1600–1700*. London–New York 1998. 135.

⁷¹ Al P. Martinich: *Authorization and Representation in Hobbes's Leviathan*. In: *The Oxford Handbook of Hobbes*. Eds. Al P. Martinich – Kinch Hoekstra. Oxford 2016. 315–338., itt 319.

⁷² Erre lásd Sashalmi E.: *Az emberi testtől az óraműig* i. m. 73–88.

⁷³ González, E.: *War, Power and the Economy* i. m. 1. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁷⁴ Idézi Kiselev, M.: *State Metallurgy Factories and Direct Taxes* i. m. 19.

⁷⁵ Uo. 19.

⁷⁶ Sashalmi E.: *Az emberi testtől az óraműig* i. m. 104–105.

külkereskedelemre és az országban levő nemesfémállomány védelmére koncentrálna. Az elmélet terén az angol szerzők jártak az élen, de a „politikai gazdaságtan” kifejezés megalkotása egy francia szerző nevéhez fűződik, aki 1615-ben *Értekezés a politikai ökonomiáról* címmel megjelentetett munkájában fejtett ki merkantilista elveket.⁷⁷ Ez pedig nem mást jelentett, mint hogy az *oeconomia* fogalmát a háztartás szintjéről az állam szintjére emelte fel, tehát az egyén szférájából a köz szférájába. A dolog ugyan egyszerű volt a család–állam régi analógiája miatt (az *oeconomia* államra történő kivetítésében keresendő az *államháztartás* kifejezés eredete is), mégis csak a 16–17. században, és az imént említett kontextusban következett be az a váltás, hogy a gazdaságról immár állami keretekben gondolkodjanak. Gerrard Malynes 1601-ben ezt írta: „a fejedelemnek (aki olyan, mint a családban az atya) meg kell tartania egy bizonyos egyenlőséget a saját királyságai és más országok közti kereskedelemben vagy áruforgalomban, hogy a külföldi áruk ne kerüljenek túlsúlyba (over-ballance) a hazai árukkal szemben”.⁷⁸

A 17. század legfontosabb merkantilista munkáját az angol Thomas Mun írta az 1620-as végén, de csak 1664-ben jelent meg. Könyvének címe a merkantilizmus motója lehetne: *„Anglia kincse a külkereskedelem által, avagy külkereskedelmünk egyensúlyja a mi gazdagságunk alapszabálya”*. Mun könyve azért is fontos, mert meglehetősen szabadon használja a *state* szót egy gazdaságról szóló írásban. A váltóról például azt írja, hogy az olyan módszer, amelynek révén nem kell „egyik államból a másikba nemesfémeket szállítani”, a kereskedelem szabályozása kapcsán pedig úgy nyilatkozik, hogy e téren „a királyok és az államok sok törvényt hoznak, aztán hirtelen hatálytalanítják azokat”.⁷⁹ A Genovai Köztársaságot *Free State*-nek nevezi (ugyanaz lett 1649-ben Anglia elnevezése: *Commonwealth or Free State*), az Egyesült Tartományokról pedig azt írja, hogy a halászatból eredő kereskedelme olyan jelentős, hogy „enélkül aligha maradhatna meg sokáig szuverénnek (in Sovereignty)”.⁸⁰ Ez pedig világosan mutatja, hogy még olyan par excellence politikai fogalomnak, mint a szuverenitásnak is volt – és nem is kevés – gazdasági vonatkozása. Munkáját pedig azzal zárja Mun, hogy a külkereskedelem „az ország kincse” ezért, „oly sok jól kormányzott állam (well-governed States)” nemcsak ösztönzi, hanem védi is a külkereskedelmet, „mint-hogy tudják: az államérdekben (*reason of state*) alapvető, hogy fenn kell tartani és meg kell védelmezni azt, ami támogatja őket és állapotukat”.⁸¹ 1622-ben Mun egyik angol kortársa pedig úgy nyilatkozott, hogy „az államügyek és a kereskedelem ügye együtt

⁷⁷ *Antoine de Montchrestien: Traité de l'économie politique.* Párizs 1615.

⁷⁸ Idézi *Chi-Yuen Wu: An Outline of International Price Theories.* Auburn 2007. 25.

⁷⁹ *Thomas Mun: England's Treasure by Forraign Trade or the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure.* London 1664. 94., 140.

⁸⁰ *Mun, T.: England's Treasure by Forraign Trade i. m. 132., 187.*

⁸¹ Uo. 220.

járnak, és össze vannak kötve egymással”.⁸² Ennél egyértelműbb bizonyítékok aligha kellenek a gazdaság és az állam fogalmának szoros korabeli összekapcsolódására.

Ezek a Mun által említett szempontok azért jelentősek, mert az államfogalom fejlődését a politikai gondolkodás konvencionálisan az uralkodói jogok elszemélytelenedése, illetve a szuverenitásfogalom (részben ezzel összefüggő) relációjában vizsgálja. Az idézett források azonban világosan bizonyítják, hogy a modern államfogalom kialakulásának vizsgálata nem nélkülözheti a gazdaság új értelmezésének bevonását. Valószínűleg a történelmen mint diszciplínán belüli néha túlzott specializálódás, és más területek eredményeinek figyelmen kívül hagyása kölcsönösen mindkét oldalról – mind a politikai gondolkodás, mind a fiskális-katonai állam kutatásának művelői részéről – az oka annak, hogy ezt az összefüggést mindeddig nem aknázták ki kellőképpen. Célszerű lenne ebből a szempontból áttekinteni például, hogy *a szuverenitás jegyeinek felsorolásába* milyen elemek tartoznak a kora újkorban, és ebben milyen súllyal szerepelnek azok, amelyek közvetlenül a *gazdaságra vonatkoznak* nemcsak a szuverenitás kora újkori klasszikusainál (Bodin, Hobbes), hanem az úgynevezett reprezentáns szerzőknél is. Tehát azon politikai gondolkodóknál, akik ugyan nem újították meg a politikai gondolkodást, de éppen ezért a korszellemre jellemzőbb nézeteket fejtettek ki.

Az orosz államiság és az orosz fiskális-katonai állam kérdése, 1654–1725

A fiskális-katonai állam fogalma nézetem szerint alapvetően a következő elemeket foglalja magában: egy állandó, békeidőben is nagy létszámú (több tízezer főt számláló vagy azt jóval meghaladó) hadsereg létrejötte, ami a tengeri hatalmak esetében kiegészül a hadiflottával; a hivatalviselők (ha örökíthető, eladható hivatalról van szó)/hivatalnokok (ha elmozdíthatók voltak) számának rövid időn belüli ugrásszerű növekedése; a társadalom erőforrásainak fokozott igénybevétele ezen költségek fedezésére, akár gazdaságon kívüli kényszerek (robotmunka, kötelező beszállásolás stb.), akár gazdasági kényszerek, azaz a direkt vagy közvetett (fogyasztási) adók révén; a gazdaságba való növekvő központi beavatkozás az adóalap növelésére (merkantilista gazdaságpolitika); az egyház javainak igénybevétele az uralkodó által a megnövekedett hadi kiadások finanszírozására.

Ez a definíció világosan mutatja, hogy a fiskális-katonai állam *nem a politikai struktúra* leírására szolgáló fogalom, azaz nem olyan kategória, amely a

⁸² Idézi Aaron Kitch: *Political Economy and the States of Literature in Early Modern England*. Farnham 2009. 4.

kormányforma kérdésére vonatkozik – amint erre korábban rámutattam,⁸³ és amit González is hangsúlyoz. Egyetértve Gonzálezzel, nem jó megközelítés az, ha az abszolutizmus helyettesítőjeként akarjuk használni a fiskális-katonai állam fogalmát: az „abszolutizmus, merkantilizmus, fiskális-katonai állam kétségkívül egymáshoz kapcsolódó fogalmak, de ugyanakkor különböznek is egymástól”.⁸⁴ *Mindazonáltal meggyőződésem szerint nem lényegtelen, hogy a fiskális-katonai állam milyen kormányforma keretében realizálódott.*⁸⁵ Éppen ezért röviden fel kell vázolni az orosz politikai berendezkedés sajátosságait.

Oroszországban – egyetértve Cracrafttel – a kormányzás a 17. század végén is erősen patrimonális és teokratikus alapokon nyugodott.⁸⁶ Az isteni szankciót élvező patrimonális hatalomfelfogásnak és az ennek megfelelő hatalmi berendezkedésnek, amely nem tartalmazott valódi jogi-intézményes korlátokat, számos előnye volt az uralkodó számára.⁸⁷ Abból a meggyőződésből, hogy az ország (és elvileg benne minden és mindenki) a cár tulajdona, illetve a korlátozó intézmények hiányából az következett, hogy a cár „majdnem tetszése szerint” vehette igénybe a társadalom erőforrásait és vethetett ki adókat.⁸⁸ Továbbá igen *nagymértékben vehette igénybe az alattvalók személyes szolgálatát* is: „A moszkoviták hitték, hogy minden embernek, társadalmi állásra való tekintet nélkül, kötelessége bizonyos minőségben szolgálni a cárt.”⁸⁹ Mindezek miatt a fiskális-katonai állam kiépítése kevesebb belső problémát okozott, mint Nyugaton, ahol a korporációk és a regionalizmus, valamint rendi előjogok korlátozták az uralkodókat és kormányzatokat.⁹⁰ Ugyanakkor az autokrácia a gazdasági vállalkozás szabadságát is alapvetően korlátozta: a felülről jövő kényszerítés és az általánosan kötelező szolgálat társadalomba ivódott mentalitása, ha nem is zárta ki teljes mértékben, de erős korlátok közé szorította az alattvalókkal (a gonzálezi és politikai értelemben is) „szerződő állam” lehetőségét.

Az első nagyobb kihívás a moszkvai Oroszország számára az 1654–1667 közt, a lengyelekkel és a svédekkel vívott háború volt. Oroszország ugyanis egy kb. 40 ezer főnyi hadsereggel lépett be háborúba, amely eleinte főként a katonai szolgálókból

⁸³ *Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja.* Bp. 2006. 136., 147.; *Sashalmi E.: Az emberi testtől az óraműig* i. m. 213.

⁸⁴ *González, E.: War, Power and the Economy* i. m. 46.

⁸⁵ *Sashalmi E. – Varga B.: Oroszország–Ukrajna 1654–1725.* i. m. és *Sashalmi, E.: Russia a Fiscal-Military* i. m.

⁸⁶ *Cracraft, J.: The Petrine Revolution in Russian Culture* i. m. 153.

⁸⁷ E kérdésre részletesen lásd *Sashalmi Endre: Az autokrácia problémája.* In: *Sashalmi E. – Varga B.: Oroszország–Ukrajna 1654–1725.* i. m. 196–200.

⁸⁸ *Marshall Poe: A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748.* Ithaca 2000. 222.

⁸⁹ *Poe, M.: A People Born to Slavery* i. m. 223.

⁹⁰ Uo. 220.

(pomescsikokból) állt, és végül egy megközelítőleg 100 ezres hadsereggel jött ki belőle, amelyben már az úgynevezett új típusú ezredek voltak többségben. A déli határ mentén a tatárok ellen 1635–53 között kiépített Belgorod védelmi vonal (amelynek őrsége 1636-ban 17 ezer fő volt)⁹¹ költségei, a század közepének háborúi, valamint az 1677–1681 között dúló oszmán–orosz háború az adóalapot képező egységek újragondolását tették szükségessé, ami 1678 után nem a földterület mérete, hanem a háztartás nagysága lett.⁹² A tovább növekvő adóterhek alól azonban az adófizető népesség a nagyobb lélekszámú háztartások létrehozásával igyekezett kibúvót keresni, így a háztartások száma, és ezzel együtt a belőle befolyt adó is csökkent. Ezt (is) igyekezett kiküszöbölni Nagy Péter a fejadó bevezetésével, amit 1724-től szedtek.

A háborús kiadások növekedése és az erőforrások mozgósítása a hivatali apparátus létszámát is megemelte. Ez Oroszországban a 17. század közepén még megdöbbentően alacsony volt: összesen 1611 személy dolgozott a központi (837) és a helyi (774) kormányzatban együttvéve.⁹³ Az 1690-es években azonban e szám már 4657-re rúgott, és ebből 2739 volt a központi apparátus létszáma, 1918 pedig a helyi kormányzaté.⁹⁴ Jelzésértékűnek tartom, hogy a prikázok közül a hadsereg és a katonai szolgálók ügyeivel foglalkozók önmagukban több mint 2000 embert tettek ki.⁹⁵ A 17. század második felében – 1660–1690 között – tehát jelentős, majdnem háromszoros növekedés következett be az államapparátus létszámában.⁹⁶ Ez megfelel a nyugat-európai trendeknek, ahol a fiskális-katonai állam kiépülése szintén a hivatali apparátus jelentős emelkedését vonta maga után már a 17. században, de országoként különböző időszakokban. Mindazonáltal európai összehasonlításban Oroszország még így is mérhetetlenül rosszul állt: a kortárs Franciaországban (ahol a nagy létszám-emelkedést a harmincéves háború hozta) XIV. Lajos legalább 65 000 hivatalviselőre támaszkodhatott a 17. század végén. Igaz, ott jogi végzettséggel kellett rendelkezniük, és nem lehetett elmozdítani őket, mert vásárlás vagy öröklés útján szerezték a hivatalukat.

Bár a hivatalnokok létszáma a 17. század végén Oroszországban mind abszolút értékben, mind a lakosság számarányához viszonyítva – különösképpen pedig az ország méreteihez képest – csekély volt, a század második felében a prikázok személyi állományában történt növekedés nem maradt észrevétlen, és

⁹¹ *Ágoston, G.*: Military Transformation i. m. 289.

⁹² *Brian Davies*: Muscovy at War and Peace. In: The Cambridge History of Russia I. Ed. Maureen Perrie. Cambridge 2006. 486–519., itt: 510., 518.

⁹³ *Natalia Fjodorovna Gyemidova*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji XVII veka i jeja rol v formirovanyiji abszoljutyizma. Moszkva 1987. 37.

⁹⁴ *Gyemidova, N. F.*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji i. m. 38.

⁹⁵ *Simon Dixon*: The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge 1999. 132.

⁹⁶ *Gyemidova, N. F.*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji i. m. 38.

már a kortársaknak is feltűnt. Különösen érdekes ebből a szempontból egy bizonyos Avraamij szerzetesnek a korabeli viszonyokat, illetve Nagy Péter viselkedését érintő kritikája, mely kritikában fontos helyet kapott, hogy a cár elhanyagolja a kormányzati feladatokat, ami pedig Istentől rendelt kötelezettsége lenne.⁹⁷ Avraamij, akinek szavai éppen azért jelentősek, mert korábban az egyik prikáz hivatalnoka volt, többek közt szóvá tette, hogy mennyire megszaporodott az úgynevezett *gyák*ok (titkárok) és segítők létszáma, ugyanakkor megróttá Pétert viselkedéséért, hogy „felhagyva államának bármiféle kormányzásával (pravlenyje goszudarsztva)” azt egy korrump személyre bízta.⁹⁸ Továbbá kritizálta Pétert, hogy nem törődik a cári hivatás legfontosabb teendőjével, nevezetesen „amire az *egész államban* az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van”, azaz a bíraskodásra a legalkalmasabb személyeket jelölje ki. Így pedig az a helyzet áll elő, hogy a hivatalnokok igazságtalanul ítélnék és „tönkreteszik az államot”.⁹⁹ Úgy vélem, hogy a hivatalnokok, azaz modern(izáló) szóval élve az államapparátus létszámának növekedése, és a *goszudarsztvo* jelző nélküli, az intézményesség felé mutató használata közt összefüggés lehet.¹⁰⁰ A kormányzati apparátus növekedése ugyanis az államot mondhatni jobban érzékelhetővé, jobban láthatóvá tette az alattvalók számára,¹⁰¹ amely növekedés egyenes következménye volt a háborús költségek miatt megnövekedett adók beszédéséhez szükséges kormányzati átalakításoknak.

Az igazi kihívás azonban az 1700-as narvai vereséggel érkezett el Oroszország és Péter számára. A katasztrófális vereség okozta sokk és a fenyegetettség érzése a fiskális-katonai szempontok dominanciáját eredményezte. Péter számára ugyanis az állam érdeke e szempontok maradéktalan érvényesítését és az ilyesfajta szükségletek kielégítését jelentette. Ennek megfelelően Péter alatt az adóprés fokozódása és a hadügyi költségvetés arányának drámai emelkedése volt a tendencia. Minden más a fiskális-katonai szempontok függvénye volt, illetve ezeknek rendelődött alá. Figyelembe kell venni, hogy Oroszország 1700–1725 közt csak 1724-től nem állt hadban valamely hatalommal: a nystadi béke után ugyanis 1722–1723-ban a perzsákkal vívott háborút. A cár 1701-ben kiadásainak valószínűleg még csak valamivel több mint felét (51,5%-át) költötte katonai célokra, de 1724-ben már 70,4%-át – ami megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak, ugyanakkor a közbeeső években ez a mutató 80-85% között mozgott, sőt egyes vélemények szerint

⁹⁷ *Sashalmi Endre*: Útban egy új hatalmi ideológia felé. A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzetében” (1696). *Aetas* 18. (2003) 1. sz. 78–93., itt: 85–87.

⁹⁸ Uo. 86.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ *Sashalmi, E.*: *Russia a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State* i. m. 136.

¹⁰¹ Ez különösen fontos Oroszország vonatkozásában, ahol az államról való gondolkodás – ellentétben a Nyugattal – kezdetleges volt a 18. század előtt. Az állam ugyanis „láthatatlan”, ezért meg kell személyesíteni, hogy láthatóvá váljon, ami akár az uralkodóban vagy az állam hivatalnokában is testet ölthetett. Erre a hermeneutikai problémára lásd *Sashalmi, E.*: *Az emberi testtől az óraműig* i. m. 15–21.

esetenként jóval meg is haladta ezt.¹⁰² (A katonai kiadások abszolút nagyságrendje is emelkedő volt a Péter alatt végbement gazdasági növekedés miatt.) Ha tehát Péter reformjairól beszélünk, akkor a reformokat ilyen összefüggésben kell szemlélünk.

Péter egy nagy létszámú állandó hadsereget hozott létre: a reguláris egységek létszáma már 1711-ben 170 000 fő körül volt,¹⁰³ valamint szó szerint a semmiből teremtette meg az orosz balti flottát, amely halála idején nagyobb volt (kb. 28 000 fő), mint a svéd- és a dán flotta együttesen.¹⁰⁴ Az állandó hadseregek és a hadiflották pedig Glete szerint a fiskális-katonai állam legfőbb mutatói és fokmérői voltak Európaszerte. A költségek fedezése óriási problémát okozott Péter számára. Már említettem, hogy a 20 különféle („bizarr és heterogén”)¹⁰⁵ adó miatt – mint például a házak ablakainak száma után, vagy a tradicionális orosz viseletre, illetve a sügyhámra kivetett adó –, valamint a háztartások számának csökkenése következtében szükség volt a direkt adók racionalizálására, amiket a felnőtt férfinepességre kirótt (már említett) fejadóval váltottak ki. Leginkább talán a *pribilscsikek* foglalkoztatása mutat rá a lényegre: ezek az emberek azért kapták a fizetést a fejadó bevezetése előtt, hogy különféle adófajtaikat gondoljanak ki. Jól mutatja az adóterhek növekedését az is, hogy a baskírok közt olyan álhírek kaptak lábra, hogy a szemük után is adót kell fizetniük, mégpedig eltérő tarifát, attól függően, hogy fekete vagy szürke szeme van az illetőnek.¹⁰⁶ Péter ugyanakkor az egyház vagyonát is igénybe vette a háborús kiadások fedezésére. 1701-ben létrehozta a *Kolostori Prikázt*, hogy felügyelje az egyházi jövedelmeket, de kölcsönöket is kért háborús célra egyháziaktól, amiket azután nem fizetett vissza.¹⁰⁷

Péter a központi igazgatást végző több tucatnyi *prikáz* helyébe kollégiumokat hozott létre, melyek száma mind az ő uralkodása, mind utódai alatt változott, de Péter alatt sohasem érte el az általánosan emlegetett tizenkettőt.¹⁰⁸ A funkcionális elven alapuló svéd mintájú kollégiumok felállítása, melyek közül a *legfontosabbak a Külügyi, a Hadügyi, a Tengerészeti Kollégium* voltak, céljukat tekintve már a racionális alapon nyugvó intézményes irányítás felé mutattak, de erre az intézkedésre sokáig kellett várni. A kollégiumok felállításáról szóló ukáz csak 1717 decemberében született meg (ebben 9 kollégium szerepelt), a valóságban pedig csak 1719–1720 folyamán kezdtek el működni.¹⁰⁹ Fontos azonban, hogy a fejadó, valamint a kol-

¹⁰² Dixon, S.: *The Modernisation of Russia* i. m. 61.

¹⁰³ Lindsey Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven 1998. 71.

¹⁰⁴ Az azovi flotta felállítása is Péternek volt köszönhető, de ezt az 1711-es pruti veresége után le kellett szerelnie Azov elvesztése miatt.

¹⁰⁵ Matthew Smith Anderson: *Peter the Great*. London–New York 1996. 107., 336.

¹⁰⁶ Uo. 107–108.

¹⁰⁷ Hughes, L.: *Russia in the Age of Peter the Great* i. m. 106.

¹⁰⁸ Szvák Gyula – Jevgenyij Vasziljevics Anyiszimov: *IV. Iván – I. Péter*. Bp. 2004. 273.

¹⁰⁹ Nyikolaj Petrovics Jeroskin: *Ocszerki isztorii goszudarsztvennih ucszrezszenyij dorevoljucionnoj Rosz-sziji*. Moszkva 1960. 99–100.

légiumok annak ellenére megmaradtak, hogy Péter halálakor meglehetősen friss képződmények voltak. Ugyancsak fontos, hogy számszerűleg azok a kollégiumok alkották a többséget, amelyek feladata a pénzügyek és a gazdaság egyes területeinek (például Kereskedelmi Kollégium) irányítása volt.¹¹⁰ *A kollégiumok elnevezései önmagukban is jól mutatják a péteri államgépezet fiskális-katonai jellegét.*

Péter alatt a hivatalnokok létszáma is megnövekedett. A központi kormányzat létszáma erősen fluktuált, és uralkodásának végén nem sokkal volt magasabb, mint a 17. század végén, a régi *prikáz* rendszer idején. 1711-ben 1906, 1715-ben 1396, míg 1721-ben 3101 főt számlált a központi igazgatás, a fluktuáció oka pedig az átszervezés volt.¹¹¹ A helyi kormányzat létszáma ugyanakkor 1715-ben 5478 fő volt,¹¹² ami lényeges növekedést jelentett az 1690-es időszakhoz képest, ugyanis majdnem megháromszorozódott. Ha tehát a 17. század közepi helyzetet vesszük alapul, akkor 1715-re a hivatalnokok összlétszáma (6874) több mint négyszeresére nőtt. A bürokrácia költségei ugyanakkor már 1715 és 1721 között meghaladták a kétszeres növekedést.¹¹³ 1726-ban már 7613 volt az államapparátus összlétszáma (2767 a központi, 4646 a helyi igazgatásban),¹¹⁴ ami tovább növekedett a 18. században, így 1755-ben 10 550, 1763-ban pedig 16 500 főt számlált.¹¹⁵

Az államiság jegyeit Oroszország esetében Péter reformjai erősítették meg,¹¹⁶ de Avraamij példáján láthatjuk, hogy a 17. század utolsó évtizedei sem múltak el nyom nélkül az államfelfogás terén. Azaz, már azt megelőzően is érzékelhető volt egy elmozdulás, hogy Péter a nyugatosítás útjára lépett volna. Ugyanakkor tény, hogy az 1710-es évektől kezdődően a cár egy új kormányzati rendszert hozott létre. Péter egy olyan típusú kormányzati gépezetet akart, amely mintegy óraműként az uralkodó állandó személyes beavatkozása nélkül, „az uralkodó távollétében is működik (például amikor ő hadjáraton van)” a hivatali funkciók pontos meghatározása révén: ezt a fajta államot illetve ő maga a *reguljarnoje goszudarsztvo*, azaz *(jól) szabályozott állam* elnevezéssel.¹¹⁷ Ennek a kormányzati gépezetnek a központja a Szenátus, alapvető elemei pedig „a szigorúan funkcionális” alapon létrehozott kollégiumok voltak.¹¹⁸ Az államépítés ezen gyakorlati, intézményi vonatkozásait semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha Péter idején (az oroszban az állam jelentést felvevő) a *goszudarsztvo* fogalmában végbement változást vizsgáljuk. Mindeközben azonban nem történt olyan módosulás a politikai

¹¹⁰ Dixon, S.: The Modernisation of Russia i. m. 129.

¹¹¹ Nyikolaj Andrejevics Medusevszkij: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rossziji. Moszkva 1994. 298.

¹¹² Medusevszkij, Ny. A.: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rossziji i. m. 298.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Ágoston, G.: Military Transformation i. m. 312.

¹¹⁵ Dixon, S.: The Modernisation of Russia i. m. 132.

¹¹⁶ Cracraft, J.: The Petrine Revolution in Russian Culture i. m. 156–158.

¹¹⁷ Geoffrey Hosking: Russia and the Russians. A History. London 2000. 202.

¹¹⁸ Hosking, G.: Russia and the Russians i. m. 202.

rendszerben, mint Nyugat-Európában, ahol 1725-re részint abszolutizmust (ennek mintaaországa Dánia volt), kivételként pedig (Nagy-Britannia) alkotmányos monarchiát eredményezett a fiskális-katonai állam kiépülése, illetve voltak olyan területek, ahol megmaradt a rendi hatalommegosztás. Oroszországban azonban fennmaradt, sőt meg is erősödött az autokrácia: nézetem szerint az *autokratikus fiskális-katonai állam* elnevezést célszerű Oroszországra használni. A hatalom autokratikus volta adta ugyanis a fiskális-katonai állam kiépítésére tett intézkedések specifikus jellegét. Így például mind az állami, mind a magántulajdonban levő manufaktúrák esetében a bérmunka helyett Péter idején és utána is robotot alkalmaztak. Ráadásul az Urálban az állami parasztok esetében a pénzben fizetendő fejadót az 1720-as évek végére teljes egészében robotra változtatták át, és ahogy azt várni lehetett, ennek mennyisége is növekedett.¹¹⁹

A Nagy Péter által bevezetett hadügyi reformok, amelyeket a svédek ellen vívott nagy északi háború (1700–1721) tett szükségessé, olyan mélységű változásokat eredményeztek nemcsak az adóztatásban, hanem magában az államigazgatás szervezetében is, hogy halála után már e téren sem lehetett visszatérni a korábbi állapotokhoz. Ez pedig Oroszország példáján keresztül megerősíti González azon álláspontját, hogy a fiskális-katonai állam problematikájának vizsgálatát a korábbiakhoz képest szélesebb perspektívába kell helyezni.

RUSSIA IN THE SEVENTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES AS A FISCAL-MILITARY STATE

by Endre Sashalmi

SUMMARY

The paper explores the question of whether the concept of the fiscal-military state can be applied to Russia, concentrating on the period from 1654 to 1725, when the decisive changes took place that, taken together, amount to the features generally associated with that concept. Following a brief introduction, the paper is divided into three major parts. The first surveys the historiography of the theory of the fiscal-military state as related to Russia. The second part analyses and summarises the novel approach applied in the recent book of Enciso A. González (*War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017), while the third describes the fiscal and military reforms that were introduced in Russia. Alongside these themes, the problem of defining the state itself is given outstanding attention.

¹¹⁹ Kiselev, M.: State Metallurgy Factories and Direct Taxes i. m. 24–25.